

התועלת בלימוד הלעזים שבפירוש רש"י על התנ"ך

הופיע ב"קובץ רש"י-במלאת תשע מאות שנה לפטירתו", סיני קלז (אדר, תשס"ו), עמ' קיב-קלח

ראשי פרקים

- א. מרכזיות הלעזים להבנת פירושו
- ב. גישתו של רש"י ומתנגדיה
- ג. סיווג מניעיו להבאת הלעז
- ד. הצעות טכניות לשימוש בלעזי רש"י בימינו
- ה. סיכום

א. מרכזיות הלעזים להבנת פירושו

מאז הופעת פירושו של רש"י על התנ"ך, הוא נעשה לאחד מיסודות החינוך היהודי ודרך מרכזית למסירת התורה שבעל-פה לקטנים וגדולים כאחד. תוך כדי העיון, קשה שלא להתרשם ממספר הגדול של לעזים¹ שהביא רש"י בפירושו על התנ"ך (יותר מ- 1,300 במספר, על פי הנדפס היום ברוב המהדורות).

באופן אירוני, עיקר שימושו של לעזי רש"י לחוקרי דורנו הוא למטרה הפוכה ממגמתם המקורית. במקום לשמש ככלי-עזר לפענח את מכמני המקרא, עולם המחקר נעזר בלעזי רש"י, ובתורת ישראל הנצחית והמובנת, לשחזר ולהבין את הצרפתית העתיקה!²

קיימת נטייה לחשוב, שהיות ואיננו דוברי צרפתית עתיקה, וכל שכן בתור דוברי עברית, הלעזים הללו הם לא רק חסרי תועלת אלא אף מיותרים עבורנו. לעומת זאת, מי שמבין את הלעזים נוכח, שהדילוג מחסיר מאתנו אחוז לא קטן מפירושו הקלאסי. במאמר זה, אנחנו מציעים שהעיסוק בלעזי רש"י, יוסיף ללמוד תוספת חשובה בכמות ובאיכות מעבר לצפוי.³

בנוסף לחיוניותם המובנת של הלעזים לפשר זיהויים של חפצים, צבעים, חלקי הגוף וכדומה (עליהם נרחיב בהמשך), נראה שגם במקרים אחרים, לעתים קרובות, אם מדלגים על הלעז, לא עומדים כלל על דעתו וחידושו של גדול הפרשנים. לא מביאים במקרים שכל ביאורו בלעז, אלא נראה שלפעמים, אי-ההבנה בלעז עלולה להביא אותנו אף לתפישה לא-נכונה בפירושו של רש"י. להלן כמה דוגמאות:

א. ישע' מד, יד- "אוֹרְךָ" - לשון נטע יונק פלנצ'ין [=שתיל⁴] בלעז.

¹ א' ברלינר, "לתולדות פירושי רש"י", ספר רש"י (עורך: הרי"ל מיימון), ירושלים, תשט"ז, ע' קנו, כבר עמד על כך שהמלה "לעז" איננה ראשי תיבות ל"לשון עם זר" או "לשון עבודה זרה", אלא מלה עברית בפני עצמה, ככתוב "בצאת ישראל ממצרים בית יעקב מעם לועז" (תהלי קיד, א). כך עולה גם מדברי רש"י, שם ד, י, "כבד פה - בכבידות אני מדבר, ובלשון לעז בלב"א [=גמגמן]". אין ספק שרש"י לא היה כותב "בלשון לשון עם זר". כן מוכח גם ממה שמצא ברלינר בכתבי היד, שבקדומים ביותר כתוב: "בל", יותר מאוחר: "בלעז", ורק אח"כ מצאנו בלע"ז.

² עיין מ' בנית, הלעזים בפירוש רש"י ובספרי הפירושים, תעודה ד (תשמ"ו), עמ' 143-168, (להלן: תעודה), ע' 147. עבודות חייהם של הבלשן היהודי המשכיל ארסני דרמסטטר ובעקבותיו, ד"ש בלונדהיים, הועילו לשחזור הצרפתית העתיקה על פי הלעזים שברש"י. עיין אצל י"נ אפשטיין, "לליקסיקון התלמודי", תרביץ א, כרך ב (תר"צ), עמ' 125-127, המדגים תופעה דומה לגבי השפה היוונית העתיקה, שמילים רבות נשתמרו בספרות הרבנית. אחת מהסיבות לכך היא שלעומת הספרות הכללית או הפילוסופית, חז"ל עוסקים, במיוחד בתלמוד, במגוון עצום של נושאים בחיי יום-יום עד פרטי פרטיהם הטכניים ביותר בתחומי מקצוע, עולם החי והצומח, המטבח, ועוד. די לנו בסקירת אוצר המילים שבפירוט לייט המלאכות והדגמתן, וסוגי התכשיטים של נשים שבמסכת שבת להוכיח.

³ בנקודה זאת, עיין בהרחבה גם במאמריו של הרא"מ גלנצר שהופיעו בשנים האחרונות בעיקר בכתבי-העת צפונות והמעייין, שנלקטו בזמן האחרון בספרו, מעייניי אגם, אנטוורפן, תשס"ג (להלן: ראמ"ג). עיקרם עיונים ודיונים על לעזים מסוימים שבפירוש רש"י על התנ"ך ועל השי"ס. התייחסנו בהמשך לעיקרי חידושיו בכללי לעזי רש"י.

⁴ לאורך המאמר, הסוגריים המרובעים הם תרגומי הלעזים של ד"ר מ' קטן, אוצר לעזי רש"י, ת"א, תשנ"א (להלן: אוצר), אלא אם כן תרגומו של י"א גרינברג, לעזי רש"י בתנ"ך, מהד' שניה, ירושלים, תשנ"ב, (להלן: גרינברג), שונה בצורה משמעותית, ואז צוין אחרת. שני החוקרים הללו הצטיינו ביראת שמיים ובמחקר שפות עתיקות בשיטה האקדמית. למרות ששניהם השקיעו את עבודת חייהם (בנוסף, כמובן, לשעות פרנסתם הקבועות) בשנים מקבילות במשימה דומה, האלמנה גב' אסתר גרינברג, הדגישה לי שהמחברים לא הכירו איש את רעהו עד שלב מאוחר ביותר (כך אישר לי גם הרב יואל קטן, בשם אביו), מתי שהוא בין עלייתו של גרינברג ארצה מלונדון בשנת תשמ"א ופטירתו

אנו רגילים להבין שהאורן הוא מין עץ המוכר לכל תושבי ארץ ישראל. זה עלול להטעות אותנו לגבי כוונתו של רש"י, אלמלא הלעז המדגיש שכוונתו לשתיל, שלב בגידול העץ, ולא בזיהוי מין עץ.⁵

ב. יר' ב, כב- "כי אם תכבסי בנתר ותרבי לך ברית...'", 'בורית'- נקיון כמו 'ובר לבב' (תה' כד, ד), ויש לועזים בורית שאבו"ן [=סבון] בלעז."

מצד אחד, ידיעות קדומות עלולות לסנוור אותנו מלהבין שבפירושו הראשון, מבאר רש"י שהמלה "בורית" איננו חומר ניקוי אלא עצם הניקיון. מצד שני, מי שמדלג על הלעז, כלל לא ידע שמציע כאן רש"י **שני פירושים שונים**.

ג. ישע' נג, ז- "והוא נענה ולא יפתח פיו כשה לטבח יובל'- באונאת דברים (=לשון עינוי,

א.ש.) שורפרלר"ן [= לדבר אליו מגבוה ברברבנות] בלעז."

הלעז מבהיר שמדובר, לדעת רש"י, בסוג מסוים מאוד של אונאת דברים.

ד. בר' מא, ו- "קדים'- רוח מזרחית שקורין ביש"א [=רוח יבשה]".

ללא הבנת הלעז, מי שאינו מכיר את האקלים של ארץ ישראל, לא ידע, מה מייחד את הרוח המזרחית.

ה. שמ"א יג, כ- "וירדו כל ישראל הפלשתים ללוטש איש את מַחְרְשָׁתו ואתו ואת קרדמו

ואת מַחְרְשָׁתו: "מַחְרְשָׁתו" - שו"ק [=כנף המחרשה] בלעז. 'אתו'- קולטר"א [=היתד

הפולחת את הקרקע במחרשה] בלעז. 'קרדומו'- בשגו"ר [=כלי בעל שני ראשים חדים]

בלעז. 'מַחְרְשָׁתו' - פישויר"א [=מכוש, גרינברג: מעדר] בלעז."

בפסוק הזה, לא רק שמי שאינו מבין צרפתית עתיקה אינו מבין את רש"י, אלא בעקבות השימוש השונה של חלק מכלי העבודה בעברית המודרנית, אלמלא הבנת הלעזים, היינו **טועים** בהבנת הפסוק לפי רש"י.

ו. במ' טו, כ- "חלה' - טורטי"ל בלעז [=עוגה עגולה]".

בדוגמה הזאת, כל החידוש בפירושו של רש"י היא בלעז. כך גם בדוגמה הבאה:

ז. בר' מט, יא- "שרקה'- זמורה ארוכה, קורייד"א בלעז [=עריס, שורה של גפנים המודלות

על גדר והן יוצרות מעין סוכה]".

ח. שמ' כה, לג- "משקדים'- כתרגומו מצויירים היו כדרך שעושין כלי כסף וזהב שקורין

ניאל"ר (=לגפר- לבצע תצריב באמצעות גפרית)".

ב. גישתו של בנית ומתנגדיה

בדור האחרון, החוקרים שהשקיעו במיוחד בלעזים של רש"י על המקרא, הגיעו למסקנות שונות לגבי הרקע שלהם.

מ' בנית טוען שעיקר פירושו של רש"י על התנ"ך הוא מושתת על ספר פתרונות צרפתי, שהוא התרגום "הרשמיי", המכונה "לעז העם" או "לעז העולם".⁶ מדובר במסורה של תרגום המילים

הקשות שבתנ"ך שהיו בידי יהודי צרפת, ובמיוחד בידי **מלמדי הילדים**, ששימש גם כספר עזר למתרגם, שתפקידו היה לקרוא בקול את התרגום בצרפתית **בבית הכנסת** בפרשת השבוע והפטרות.⁷

בנית מרחיק לכת לומר שה"וולגטה" הזאת היוותה את **התשתית של כל פירושו המקראי של**

רש"י.⁸ הוא אף טוען שלא רק שאין להתייחס ללעזים ברש"י כתוספת לוואי, אלא "נהפוך הוא, **אין הפירוש אלא הסבר בעברית לחידוש התרגומי**".⁹

בתשמ"ח. באותה עת, גרינברג כבר כמעט וסיים את מחקרו. ראוי גם לציין שמכתבי ההמלצה שקיבל גרינברג מרבני לונדון, מתוארכים כבר משנת תש"מ, ומשתמע מניסוחם שכבר אז הוא סיים את שלב המחקר ועומד להוציא לאור בקרוב את ספרו. אלא, לפי אשתו, התעכב המחבר זמן רב משום נטייתו לפרפקציוניזם, ובמיוחד, לפי עדות בנו ר' ישראל מרדכי, לאחר שנחשף לממצאיו של מ' בנית בתחום התעתיק והתרגום של הצרפתית העתיקה, חזר גרינברג ועבר מחדש על כמעט כל מה שכתב לפני כן (מרומו גם בהקדמת הבן למהדורה השנייה, ירושלים, תשנ"ב). בבביליוגרפיה המפורטת של גרינברג, עמ' 255-259, הוא אכן מזכיר שהשתמש בשני ספרים ושני מאמרים של מ' בנית (לא תמיד בשמו), אך אינו מציין כלל את עבודתו של קטן. עיין עוד מה שכתבנו בנוגע לעבודתו של גרינברג ליד הערה 76, ובדוגמאות שהבאנו להבדלים שבין שני מתרגמי הלעזים הללו.

⁵ עץ האורן אינו נזכר באף מקום אחר בתנ"ך. לעומת פירושו של רש"י, נראה ברור מהמשנה בפרה ג, ח, המתאייחסת למערכת העצים לשרפת הפרה האדומה, שמדובר בזן של עץ: "ועצים היו מסודרים שם, עצי ארזים וארניים וברושים ועצי תאנה חלקה".

⁶ עיין בהרחבה בספרו M. Banitt, "Rashi Interpreter of the Biblical Letter", Tel Aviv, 1985 (להלן: **Interpreter**), ובמאמריו "פירוש רש"י למקרא ולעז העולם", ספר זיכרון לבנימין דה-פריס (עורך: ע"צ מלמד),

ירושלים, תשכ"ט, עמ' 252-267; במאמרו בתעודה, שציינו למעלה בהערה 2, הכולל חומר רב מספרו Interpreter; "כפל לשון בפירוש רש"י", המקרא בראי מפרשיו-ספר זיכרון לשרה קמין (ערכה: ש' יפת), ירושלים, תשנ"ד, ע' 276.

⁷ בנית, תעודה, ע' 145.

⁸ "פירוש רש"י למקרא ולעז העולם", שהזכרנו למעלה בהערה 6, עמ' 252 ו-264.

⁹ בנית, תעודה, ע' 147.

טענתו של בנית מבוססת בעיקר על ההתאמה שבין פירוש רש"י וחלק מהלעזים שהוא מביא לבין הלעזים שבשרידי ספרי הפתרונויות הנמצאים בידניו. מאידך, כשישנם הבדלים בין הלעזים של רש"י לעומת אלו שהיו לפניו, מסביר בנית שהוא ראה את הלעז שבספר הפתרונויות ובא דווקא לחלוק עליו.¹⁰ אין צורך לומר שלא מדובר כאן בהוכחה חד-משמעית לטענתו החדשנית.

הוכחה נוספת היא מכך שבפירושו על התנ"ך מקדים רש"י בדרך כלל באומרו: "בלשון לעז" או "שקורין" "בלשוננו" וכדומה. לעומת זאת, בקונטרס על הש"ס, בדרך כלל, מזכיר רש"י את המלה בלעז כחלק מהמשפט העברי, בלי אף מלת לוואי לזהותו כלעז ולכל היותר: "שקורין..."¹¹

לפעמים אף מציין רש"י במפורש שהוא מצטט את ספר הפתרונויות הלעזי:

א. במ' לג, נה- "ולצנינס" - **פותרים בו הפותרים** לשון מסוכת קוצים..."

ב. יר' מט, טז- "תפלצתך" לשון בהלה שהיית ממנה ונבהל לעורר שטימתך לאחיד, **ויש לועזין**¹² לשון פלצות **ויש לועזין** לשון מפלצת:

ג. יחז' טו, ד- "ינחר" - נשאר מן האש ברואי"ר [=לחרוך] בלעז נחר לשון יועצמי חרה' (איוב ל,

ל) **ויש לועזין** אשאר"ט [= מובער לחלוטין] בלעז וכן יוחר עלי אפוי (איוב יט, יא)..."

כמובן, רש"י אינו מקבל את כל פירושי ספרי הפתרונויות בלי בקורת:

ד. יחז' כא, יח- "...ושמעתי בו לשונות רבים **וראיתי בספרי פתרונויות** ולא נתיישוב לי"...

לעומת זאת, לפעמים הלעז הוא במפורש של רש"י ולא העתקה:

ה. בר' ל, לז- "מקל לבנה" עץ הוא ושמו לבנה... **ואומר אני** הוא שקורין טרימב"ל שהוא

לבן [= צפצפה רעדנית]."

ברם, מהעובדה שמציין רש"י שמדובר כאן על לעז מקורי שלו, משתמע שברוב הלעזים, שם אינו מציין כך, מדובר אכן על ציטוט מספרי הפתרונויות, בהתאם לטענתו של בנית.

מצד שני, לפי זה, ניתן להקשות גם **להפך**. אם ראינו שאכן מצטט רש"י לפעמים את "הלעזים", משתמע שבדרך כלל, כשאינו מציין שהוא מצטטם, מוכח שמדובר בדברי עצמו.

ברם, ראוי לציין שבכל (!) מקום שמצאנו שמצוטט ברש"י בשם "יש לועזים", הלעזים הללו אינם מופיעים בכתבי היד.¹³ על כן, למרות שנראה שרש"י מצטט במקומות הללו את לעזי העם, סגנון זה הוא חשוד ביותר להיות תוספת מאוחרת. לפי זה, ההוכחה לטענת בנית נשארת על תלה, לאמור שהלעזים שעליהם מצוין "אומר אני", הם היוצאים מן הכלל, לעומת רוב הלעזים שלטענתו, הם מצוטטים מלעזי העם.

מ' קטן¹⁴ ומ' ארנד¹⁵ סוברים שבנית הפריז על המידה לגבי קביעתו החד-משמעית על מרכזיותם של ספרי הפתרונויות לפירוש רש"י. העובדה שכמעט ואין בידניו שרידים מספרי פתרונויות צרפתיים עתיקים **מלפני** תקופת רש"י, מקשה לברר איזה לעזים היו מונחים לפני רש"י ומה התווסף אחריו, ויתכן אף **בעקבותיו**. בקיצור, לדעתם "אין מקום לדבר על המקורות הנעלמים האלה בלשון ברי, כי אם בלשון שמא"¹⁶.

טענה אחרת של בנית, שנדון עליה בהמשך, היא שבנוסף להתייחסותם של הלעזים שברש"י ל"לעז העם", לפעמים לעז רש"י כשברצונו להראות את המשותף שבין שפות העולם.¹⁷

חידושו של בנית נוגעות במישרין לענייניו. בין אם הוא צודק ב"ברי" או ב"שמא", התייחסותו למרכזיותם של הלעזים שברש"י, מעניקה משנה תוקף לחשיבות העיסוק בהם.

כמו כן, קיימת השלכה לגבי הניסיון שלנו בהמשך, להגדיר מתי השתמש רש"י בלעזים. לשיטתו של בנית, כמעט ואין כאן שאלה, אלא אדרבה, יש לעיין מתי ומדוע הוא משמיט את הלעז שבלעזי העם!¹⁸

כאן המקום גם לשאול, אם כוונתו של רש"י בלעז שמביא הוא רק שיבינו הלעזים (כפי שרגילים לחשוב), מדוע הוא לא מתרגם את כל מה שהוא מרגיש צורך לבאר? בנוסף, מדוע לפעמים רש"י חוזר יותר מעשר פעמים במקומות שונים על אותו לעז שכבר מוכר לנו? מה עוד, מדוע הוא לפעמים מתרגם מילים פשוטות ביותר, המוכרות לכל בר-בי-רב?

¹⁰ עיין עוד אצל רא"מ ליפשיץ, "רש"י", ספר רש"י, ירושלים, תש"א (להלן: **ליפשיץ**), עמ' רעג, ו-רפ-רפא, ובמיוחד בהערה 59, שעמד על כך עוד לפני בנית.

¹¹ בנית, תעודה, ע' 146.

¹² עיין מה שכתבנו בהערה הבאה.

¹³ מעיר מ' קטן על יר' ב, כב; ב, כד; מט, טז; יחז' יג, יח; טו, ד; כא, כו; כו, ט, שהלעז שם אינו מופיע בכת"י. עיין מה שכתבנו בהמשך בהערה 19. בנוסף, העיר לי ד"ר י"ש פנקובר שישנם תוספות רבות מאוחרות לפרש"י על ספר יחזקאל, ובמיוחד בלעזים.

¹⁴ מ' קטן, מאמר בקורת על: M. Banitt, Rashi Interpreter of the Biblical Letter, לשוננו 51, ג-ד (תשמ"ז), עמ' 241-240.

¹⁵ מ' ארנד, "לדרכו של רש"י בביאור מלים", רש"י עיונים ביצירתו (עורך: צ"א שטיינפלד), ירושלים, תשנ"ג, ע' 12. בשיחה בעל פה הוא פירט שעיקר טענותיו הן זהות לאלה של קטן.

¹⁶ מ' קטן, במאמר הביקורת שהזכרנו למעלה בהערה 14, ע' 241.

¹⁷ בנית, Interpreter, ע' 7 ואילך. עיין מה שהבאנו בהמשך בפרק ג, סעיפים ח-ט, שגם בטענה זו, למרות הוכחותיו המעניינות, נראה שהפריז בנית במידת ההיקף והמרכזיות שבחידושו.

¹⁸ בנית בעצמו מנסה להגדיר מתי ספרי הפתרונויות מתרגמים, ע"י תעודה, ע' 143.

למרות הצעותיו המעניינות של בנית שנדון בהם גם בהמשך, כל זמן שהוא לא הוכיח את חידושו, ובמיוחד את ההיקף שלהם, דבריו הם עוד בגדר "כל המְשנה ידו על התחתונה", כפי שכבר הקשו עליו ר"מ קטן ור"מ ארנד. על כן, בהחלט יש עדיין מקום וצורך לדון בשאלה, מתי בחר רש"י להביא לעזים?

ג. סיווג מניעיו להבאת הלעז

כדי לעמוד על מטרותיו של רש"י בהבאת הלעזים, עלינו לשים לב שקיימים ביניהם כאמור, מגמות שונות. כמה רבנים וחוקרים הציעו חידושים וגילויים חשובים בנוגע לשאלת סיבת הלעזים ברש"י. אך נלע"ד שחלק הפריזו במקצת במרכזיות חידושיהם ובפישוט הסוגיה. דומני שרק על ידי צירוף דברי כולם יחד עם תוספות מסוימות שלנו, ניתן לעמוד על המגוון הרב והמורכבות שבמניעי הלעזים של גדול הפרשנים.

כפי שנראה, יתכן שהבאת לעז מסוים, משרתת כמה מטרות בבת אחת. מה עוד, קיימת קירבה ואף חפיפה מסוימת בין חלק מהמגמות שנוכיר. בכל זאת, נראה שחשוב להבחין ולחלק את הבאת הלעזים למגמות שונות כדי להתמקד במניעיו השונים של רש"י, וממילא להפיק את התועלת, בכל מקום ומקום.

כמו כן, חשוב לציין, שרבים מהלעזים שבפירוש רש"י שלפנינו התווספו במשך הדורות,¹⁹ לפעמים אפילו משפות אחרות²⁰ (בעיקר מאיטלקית, ספרדית, גרמנית עתיקה (Middle High German), לדינו, ואפילו רוסית²¹), ואחרים נשמטו.²² אנו מניחים בדברנו להלן שמה שנשאר לפנינו, מהווה מדגם מייצג של כלל הלעזים שהיו מלכתחילה.²³

כאשר ניגש לסיווג הלעזים ברש"י, נראה שאם נערוך לעצמנו רשימה המפרטת מתי ומדוע אנחנו נעזרים היום בניטויי לעז תוך כדי שיחותנו, נשכיל להבין את רוב התופעות של הבאת הלעזים גם אצל רש"י.

1. שיבניו הלעזים

כמובן, הצורך הפשוט ביותר שמצריך את השימוש בלעזים הוא כדי שיבניו גם מי שאינו מתמצא בעברית. ברוך ה' בדורנו, בעקבות קיבוץ הגלויות ומספר הרב של עולים חדשים, התרגלנו, לעתים קרובות, לצורך לתרגם מלים קשות עבורם. על כן מובן לנו צורך דומה בזמנו של רש"י.

למרות שהש"תים והאגרות שלהם נכתבו בעברית, בפועל הצרפתית העתיקה הייתה שפת הדיבור של היהודים בצרפת, גם בבית המדרש.²⁴ אפילו במרכז הגדול של קהילת יהודי אשכנז בארץ ריינוס (שפירא, ורמיזיה ומגנצה), דברו היהודים צרפתית. על כן מובן מקורם של כמה מילים מפורסמות באידיש שחדרו מהצרפתית העתיקה, כגון בענשיין (=ברכה, כגון: "רבותי מיר וועלן בענשיין"); צ'ולנט (=בישול איטי); בובעלע (=תינוק).²⁵

רש"י אפילו מגדיר את הצרפתית כ"לשוננו":

א. בר' א, כד- ... כל לשון רמש ושרץ בלשוננו קונמובר"יש [=רוחשים] בלעז".

ב. שמ"א ט, יז- ... בלשוננו קורין מעצור דירשטני"ר [=להחזיק בכוח] בלעז".

גם אם נאמר שחיבר רש"י את פירושו לתלמידיו המלומדים ולא לעמי הארץ,²⁶ אכן סהדי גם היום, שאוצר המלים של רבנים היודעים עברית רק דרך לימוד התורה, אינו כולל מלים רבות מחיי יום-יום.

¹⁹ ע"צ מלמד, מפרש"י המקרא, ירושלים, תשל"ח, ע' 442. קטן מציין לעתים קרובות שהלעז אינו מופיע בכתבי היד, אמנם, הוא אינו מפרט באיזה כתבי יד. סביר לשער שהוא השתמש והסתמך על מהדורתו של א' ברלינר, רש"י על התורה, פרנקפורט א"מ, תרס"ה (להלן: ברלינר). ברם, ידועה הבעיה של חוסר מדעיות והעדר מקורות, ובמיוחד במהדורה השניה של ברלינר, שהוא כלל אינו מציין על איזו כתבי יד או דפוסים ראשונים הוא סומך.

²⁰ גרינברג, עמ' 363-365, אסף רשימה של יותר מ-150 לעזים שחדרו משפות אחרות ללעזי רש"י על התנ"ך.
²¹ עיין מל"א ו, ז- "ומקבות" דלוט"א [=מפסלת] בלשון רוסיא". משום מה, דוגמה זאת נשמטה מרשימתו של גרינברג שהזכרנו בהערה הקודמת. י' אבינרי, היכל רש"י, ע' 72, דוחה כל אפשרות שרש"י הכניס לעז מהשפה הרוסית, וכן מוכח מדפוסי שלעז זה אינו מופיע. קטן מציע לגרוס מלוט"א, הקרובה למלה פטיש ברוסית, malotok.

²² ליפשיץ, ע' רפא. א' ברלינר, בהקדמתו, ע' 17, מציין שברבים מכתבי היד, נשמטו הלעזים לגמרי, או לחילופין, תורגמו ללעז המקומי, עיין למעלה בהערה 20.

²³ למרות הסבירות שבהנחת היסוד הזאת, קיימת אפשרות שההשקעה הרבה הדרושה לחפש אחר צד שווה בין הלעזים שנשמטו לעומת אלו שנשארו, תניב תוצאות מעניינות.

²⁴ ליפשיץ, ע' קפו, מסתפק שמא גם שיעורי התורה שלהם התקיימו בעברית, ועיין גם אצל בנית, תעודה, ע' 144. גרינברג, ע' 15, מרחיק לכת לקרוא לצרפתית השפה הבינלאומית של היהודים באותו דור.

²⁵ מ' גידמן, התורה והחיים, ירושלים, תשל"ב (צילום מדפוס וורשה, תרנ"ז), ע' 225.

²⁶ שיטתו של ליפשיץ, ע' רעא הערה 36. הוכחותיו הם כדלהלן: א. הוא משתמש במילים וביטויים שהרגיש צורך לפרשם בפירושו על התלמוד, ע"י שמי א, טו והשוה לסוטה יא, ב. ב. רש"י מקצר לפעמים בהסתמכו שידע הקורא את שאר הדברים ממקורם, עיין למשל, דב' א, יח- "אית כל הדברים אשר תעשון" - אלו עשרת הדברים שבין דיני ממונות לדיני נפשות" (סנהדרין לב, א). אין ספק שילדים ועמי הארץ לא הבינו על מה מדובר! למרות שבכל הדורות לומדים הילדים ומבינים את דבריו, יש ליישב, שאכן מסתמך רש"י על כך שהילדים ילמדו את הדברים עם מלמד.

סימן היכר לסוג הזה של לעז הוא בכך שקיימת מלה נרדפת בעברית, שלפעמים רש"י אף משתמש בה, אך על כל פנים הוא מביא גם את הלעז משום שגם המלה הנרדפת בעברית היא מלה לא מוכרת. א. שופט' טז, ו- "מחלפות- קווצות פלוני"ש [=תלתלים] בלעז". המלה "קווצות" אינו מוכר ללועז הממוצע יותר מאשר המלים "מחלפות" או "תלתלים", היות וכולן אינן מלים שבשימוש תדיר בלימוד. על כן נראה שהעדיף רש"י להיעזר במלה בלעז שיובן גם למי שאינו מבין את שלושת המלים הנרדפות בעברית. ב. ישע' ל, ו- "דבשת- **חטורת**, חלדרוב"א בלעז, יש לו לגמל במקום טעינת המשא". יתכן ובני צרפת לא הכירו לא גמלים ולא את המלים "חטורת" או "דבשת". על כן רש"י נזקק לא רק למלה נרדפת (דבשת), אלא גם ללעז וגם להסבר נוסף ("יש לו לגמל במקום טעינת המשא"). ג. במ' ד, יד- "יעים" - הם מגרפות ובלעז ודי"ל [=מגרפה²⁷]. גם בדוגמה זאת, למרות שקיימת מלה נרדפת, מרגיש רש"י בצורך להביא לעז, היות ומדובר על מילים בעברית שאפילו למדנים רבים לא יכירו מבית המדרש. לפעמים רש"י מתייחס לצורכי הלעזים גם כשאינו מציין את הלעז. למשל: ד. שמי' טז, כג- "את אשר תאפו אפו ואת אשר תבשלו בשלוי- ... לשון אפייה נופל בלחם, ולשון בישול בתבשיל". הרי כל המתמצא בעברית די צרכו כדי ללמוד פרש"י, יודע את ההבדל בין בישול לבין אפייה. אלא מסביר רא"מ גלנצר שהביאור הוא עבור דוברי הצרפתית שאצלם, אותו פועל: cuire, משמש הן לבישול והן לאפייה.²⁸ ראמ"ג אף מרחיק לכת וטוען שהקבוצה הזאת של לעזים, שנכתבו משום "שישנם פסוקים **שדוקא הצרפתיים**, החושבים ומדברים בצרפתית, עלולים להיכשל בהבנתם",²⁹ היא מבין הסיבות המרכזיות ללעזים שברש"י על התנ"ך ועל הש"ס. למרות דוגמאותיו, נראה לאורך מאמרנו שרובם המכריע של הלעזים ברש"י מועילים לכלל ציבור הלומדים וכל שכן לכל לועז, ולא דווקא לדוברי הצרפתית. כן מוכח גם ממה שרואים את התועלת שבלעזים מאז שתורגמו בדורנו לשפות המודרניות, וכן מוכח גם מרוב מאמריו של ראמ"ג עצמו.

2. ציטוט מקור מסוים

אצלנו, מאמרי חז"ל שנאמרו מלכתחילה בארמית, נשארים גם היום כלשונם בפי העם: "לפום צערא אגרא", "טב למיתב תן דו" "קידרא דבי שותפי לא חמימא ולא קרירא", וכדומה.³⁰ בדומה לכך, רש"י לועז כשהוא מצטט פירוש ממקור לעזי. במיוחד, אם צודק בנית, שחלק לא מבוטל מפירוש רש"י הוא ציטוט ישיר מספרי הפתרונו הצרפתיים או "לעז העם", יתכן שהרבה מהלעזים של רש"י הם מהמניע הזה. למשל: א. ישע' לז, לג- "סוללה" - ע"ש שסוללים וכושפין אותה במקבות כדי שיתקשה, ותרגומו 'מליתא' על שם שעושין לו מתחילה שני מחיצות גדר קנים ושופכים העפר ביניהם וכושפין אותו שם לאחר שמלאו את המחיצות. **ושמעתי שפותרין** אותו זריקת האבנים גדולי שקורין פוריר"א [=בליסטראות] בלעז אבל אין באבנים לשון שפיכה ולא לשון סלילה ואין לשון התרגום נופל על פתרון זה". הרי קיימת מלה מוכרת בעברית "בליסטראות", שמשתמש בו רש"י בעצמו במקומות רבים בפשטות ובלי הרגשת צורך להסבר.³¹ אם בכל זאת, מתרגם רש"י את המלה כאן בלעז, הסיבה, כפי הנראה, משום שהוא מצטט אחרים ("הפותרין"). כבר ראינו למעלה, שלפעמים רש"י אף מציין שמקור הלעז שהוא מביא הוא מה"לעזים" או ה"פותרים". מצאנו גם שרש"י מצטט לפעמים את הלועז בשמו: ב. יחז' כז, יא- "וגמדים"- ...שמעתי משמו של **רבי מנחם**... אנדו"ש [=בני אמה אחת] בלעז".

²⁷ עיין מה שהערנו בפרק ד על תרגומו של קטן בנדון.

²⁸ ראמ"ג, ע' יא.

²⁹ לשונו של ר"ח טוביאס, תלמידו והמו"ל של ספרו של ראמ"ג, מעייני אגם, בהקדמתו שם, ע' ג, בתמצות החידוש שבתפישת רבו. וע"ע שם, עמ' כח, קלו ועוד. בדוגמה נפלאה שמביא שם, ע' קלו, מפרש"י על הש"ס: "בגמרא חולין (ח, א), 'ליבן סכין' וברש"י: 'באור. בלשון חכמים נקרא **ליבון** ובלשון הלועזים קורין באדמותי'. כי ברזל מלוהט נקרא בצרפתית ברזל **אדום**, והפעולה היא להאדים, ורש"י מזהיר ומעיר כאן על ההבדל בשימוש הלשוני, עכ"ל ראמ"ג. עיין בהמשך הפרק בסוף סעיף 6 לדוגמאות נוספות שיחזקו את טענתו. השגתנו היא כאמור, רק על מידת ההיקף והמרכזיות של סוג זה של לעז.

³⁰ ראוי לציין את דברי הר"ב הלוי עפשטיין, בעל התורה תמימה, בקונטרסו שפה לנאמנים, ורשה, תרנ"ג, עמ' 37-39, שמוכיח שקשה להחשיב את הארמית כלעז, והוכחתו בצדו. הרי לנו דין מפורש, רמב"ם הלכות גירושין פ"ד, ה"ח, שגט הכתוב בשתי שפות הינה פסולה, אך נוסח הגט הסטנדרטי כתוב בעברית וארמית! ע"כ צריכים לאמר שארמית נחשבת, הלכה למעשה, כעין דיאלקט של עברית. דברים דומים מוזכרים אצל הר"מ קליין בשו"ת משנה הלכות, ח"י"ג ס"י קמז.

³¹ רש"י על שמי' יט, ד; במ' כא, טו; דב' לב, יא; ועל מס' זבחים סג, א.

הלעזים המצוטטים ברש"י אינם מוגבלים לציטוט ספרי הפתרונו. כידוע, מצטט רש"י את תרגומי התנ"ך האחרים בארמית לעתים קרובות. מצאנו גם שרש"י מצטט לעזים שהובאו בחז"ל משפות אחרות. למשל:

- א. בר' מט, ה, "שמעון ולוי אחים כלי חמס מכרותיהם- 'מכרותיהם'- לשון כלי זין, הסייף בלשון יוני מכי"ר, בתנחומא³²."
- ב. שמי יג, טז- "לטוטפת" - תפילין, ועל שם שהם ארבעה בתים קרויין טטפת, טט בכתפי שתיים, פת באפריקי שתיים."

3. ציטוט ביטוי שגור

סוג שלישי של לעזים שבשימושנו היום הוא כשמצוטטים ביטוי או "סלנג" השגור בפי הרבים. אפילו אם קיים מונח מקביל בעברית, לפעמים הרבים "מכתיבים" את אוצר המילים של החברה. למרות שיש שם בעברית לבית הדין הגדול, השם הלועזי סנהדרין נהפך לשגור בפי כל. כך גם היום עם ביטויים כמו: "אין הכי נמי", קיטבג, גורנישט, קומפלימנט, ופרטר. לפעמים מקור הביטוי הלועזי הפופולרי נובע מציטוט שיר מפורסם.³³ כמו כן לגבי לעזי רש"י, כבר העיר מ' גידמן "כשמשמשים בביטוי לבאר, משתמשים בביטוי השגור בפי העם ובלשונו".³⁴ כמו בדוגמאות שהבאנו, לא חסר ביטוי מקביל בעברית, אך עצם שגרת הלשון הלועזי המוכר, מוסיף להבנת המשמעות. נראה שכך יש להבין מדוע לפעמים, גם אחרי שכבר הסביר והבהיר רש"י בעברית, הוא מוסיף גם ביטוי בלעז, למשל:

א. במ' כא, ד- "ותקצר נפש העם בדרך" - בטורח הדרך שהוקשה להם... ובלשון לעז אינקרויט לו"ר [=נמאס להם]³⁵."

ב. שמי"א ט, יז- "יעצר בעמי" - ימשול כמו עצור ועוזב (דבי לב, לו) כך דרך המושל לעצור העם במלחמה שלא יתפזרו... בלשונו קורין מעצור דירשטני"ר [=להחזיק בנח] בלעז". כפי הנראה, נעזר רש"י בדוגמאות הללו, בביטוי המוכר ללעזים, המקביל לביטוי בעברית, להראות שאכן יתכן שצירוף מילים שנארה זר, שימש ביטוי שגורתי. כלומר, שהיה להם בעברית ביטוי מקביל ל"מה שיש היום" בימי רש"י. על כן, למרות שכוונתו של רש"י כבר מובנת, הוסיף רש"י את הביטויים "נמאס להם" ו"להחזיק בכח" בתור ביטויים "חיים", הקיימים עד היום גם בשפות אחרות. בדומה לכך, דוגמה לדבר מהביטוי "וישא יעקב רגליו" (בר' כט, א), שיתכן והיה שגור בימי קדם, בעזרת ביטוי מודרני, שיעקב "לקח את רגליו" וברח.³⁶ בדומה לכך, גם אם לא קיים ביטוי מקביל בצרפתית, מצאנו שרש"י ממציא ביטוי כדי שנבין ביטוי תנכ"י:

בר' מח, ז- "כברת ארץ-... ואומר אני שהיה להם קצב שהיו קורין אותו 'כדי מחרישה אחת', קרואיד"א בלעז [=מלוא מחרשה]...".

4. דיוק בזיהוי- כשחסרה מלה נרדפת

לפעמים חסרה בלקסיקון שלנו היום, מלה מדויקת לזהות חפץ או רעיון מסוים, ואנו מייבאים מלה מהלעז למלא את החלל. קרוב לוודאי שהייתה קיימת מלה כזאת בעברית עתיקה, אלא שהיא אבדה משום שנושא המונח לא נדון במקרא ובחז"ל, או שדיוק הזיהוי השתבש. למשל: אמבטיה, פשטידה, שמות הצבעים, נודניק, וג'ירפה.³⁷ בנוסף, קיימים מושגים מודרניים שלא היו קיימים כלל בימי אבותינו, למשל: אמבולנס, טלפון, ופיצה.

כך מצאנו גם ברש"י, שמביא לעזים להועיל בזיהוי מדויק של חפץ או רעיון כשחסרה לו (או נשמטה ממנו) מלה בעברית:

³² תנחומא, ויחי ט.

³³ למשל: "Take it easy", "Don't worry- be happy". ועיין בחוברת של הר"ב הלוי עפשטיין שהזכרנו למעלה בהערה 30, ע' 37, שמבחין בין הסלחנות כלפי חדירת מילים בודדות מהלעז לעברית, שהיא מהלך טבעי בכל שפה חיה, לבין התנגדותו לשימוש במאמרים או רעיונות, אפילו של שתי מילים. סברתו היא ש"אין ראוי לו להביאו משפה אחרת... כי אי אפשר שלא יהיה באפשר להביע אותו עברית, ועל כן אם עושה כזאת, הוא בודאי זורע כלאים ומערב חולין בקודש". כמובן, מדובר לא רק על שאלה הלכתית אלא על שאלה תרבותית ולאומית, עיין עוד בשו"ת משנה הלכות, ח"ט סי' רד, וחי"ג סי' קמז, ובאריכות במאמרי "המצווה לדבר עברית והשימוש בלשון הקודש לענייני חול", חיים ביהודה- ספר זיכרון לחיים מגני, ירושלים, תשס"ד, עמ' מא-סג.

³⁴ מ' גידמן, התורה והחיים, ירושלים, תשל"ב (דפ"צ מורשה תרנ"ז), ע' 221.

³⁵ לעומת תרגום זה, עיין בראמ"ג, ע' נג, המעדיף לתרגם "גדולה עליהם", שאף הוא ביטוי כעין סלנג, המקובל גם בעברית של ימינו לסמן קושי הנובע מגודל המשימה לעומת קוצר היכולת.

³⁶ שמעתי מה"ר יעקב מדין.

³⁷ בכונה הבאנו דוגמה שיש שמהים אותה עם התחש, עיין י' פליקס, חי והצומח בתורה, ירושלים, תשמ"ד, ע' 93, או עם הזמר (עיין שם, ע' 33), ובכל זאת, אולי מחמת הספק, משתמשים כולם בלעז, ג'ירפה.

א. בר' יא, ג- "ונושרפה לשרפה" - כך עושין הלבנים שקורין טיולי"ש בלעז [=רעפים], שורפים אותן בכבשן".

לפעמים, קיימת מלה בעברית המופיעה במקרא, אך חסרה מלה נרדפת כדי לתארה, למשל:

ב. במ' יא, ה- "הקשואים" הם קוקומברי"ש [=מלפפונים] בלעז".

הסוג הקצר הזה של לעז לפעמים חוסך תיאור מעורפל, שאולי אף יתאים לכמה חפצים שונים אפשריים. בדוגמה שלנו למשל, אם רש"י היה מתאר "ירק ארוך וקשה בצבע ירוק", תיאורו יכול היה להיות מה שנקרא היום קישואים או מלפפונים, ואולי אף פלפל ירוק, סלרי, או שומר! על כן, רש"י אפילו אינו מנסה לתאר.

לפעמים, בהעדר מלה נרדפת, מתאר רש"י "מסביב" לנושא, אך מרגיש צורך ללעז כדי לדייק יותר:

ג. בר' כו, יד- "ויהי לו מקנה צאן ומקנה בקר וְעֵבֶדָה רבה ויקנאו אותו פלשתים" - וְעֵבֶדָה רבה- פעולה רבה, בלשון לעז אובריינ"א [=מכלול העבודות, גרינברג: מפעלים] 'עבודה' משמע עבודה אחת, 'עֵבֶדָה' משמע פעולה רבה".

אנו חשים שחסר לרש"י מלה אחת של "הפשטה" בעברית, שהייתה מועילה לו. כך גם בדוגמאות הבאות:

ד. ויק' יג, מה- "שפם" - **שער השפתים** גירנו"ן בלעז [=שפם].

ה. שמי' ד, י- "כבד פה" - בכבידות אני מדבר, ובלשון לעז בלב"א [=גמגמן].

דוגמה טובה לצורך בלעז להסבר מדויק היא בתיאור צבעים:

ו. ויק' יג, לז- "צהוב" ולמה צהוב דומה, לתבנית הזהב. צהוב, כמו זהוב אורבלי"א בלעז [=גרינברג³⁸: צבע זהוב].

ז. דב' כח, כב- "ירקון" יובש ופני התבואה מכסיפין ונהפכין לירקון קמ"א [=גרינברג: צבע כרכום] בלעז".

ח. יחז' כג, מ- "כחלת" מין צבע ושמו כחול וצובעות בו עיניהם אוקליר"א [=משחה לעיניים] בלעז:

בהבאת הלעז, מראה רש"י שכמו היום, כך גם בזמנו, כל אחד יודע באיזה צבע רגילות הנשים לצבוע סביב עיניהן. יש לדייק שלא כתב רש"י "והיו צובעות" אלא שגם בזמנו נהגו כך.

למרות שלכאורה, ניתן היה להסתפק בהזכרת שמות החפצים בעברית שבאותו צבע שברצונו לתאר (זהב, כרכום, צבע לעיניים), יתכן שהתחשב רש"י בבעייתיות שבשינויים הקלים של זיהוי הגוונים (כפי שידוע מהלכות מראות כתמים)³⁹, ולא ויתר על הלעז.

ט. במ' ח, ד- "מקשה" בטדי"ץ בלעז [=עשוי בהכאה] לשון דא לדא נקשן (דני' ה, ו). עשת של ככר זהב היתה, ומקיש בקורנס וחותרך בכשיל לפשט אבריה כתקונן, ולא נעשית אברים אברים על ידי חבור"⁴⁰.

מתוך עצם האריכות (19 מילים!) והסגנון המסורבל, מובן מדוע רש"י, בהעדר מלה נרדפת אחת, בחר להיעזר גם בלעז קצר ומזהה במדויק.

י. ישעי' נד, יב- "לאבני אקדח" ... לשון קדחי אש והם מין אבנים טובות בוערות כלפידים והוא קרבונקל"א [=אבן יקרה בעלת צבע אדום כהה ביותר], לשון גחלת".

לעומת הדוגמה הקודמת, בדוגמה הזאת, האריכות בדברי ר"מ קטן, המתרגם המודרני מצרפתית לעברית, מעידה על היתרון של הבאת הלעז בשל המחסור במלה נרדפת בעברית.

לפעמים, נראה שהבאת הלעז הוא גם עבור הבקיאים בעברית, אלא משום מיעוט עיסוקם בתחום מסוים, אוצר המילים שלהם אינו כולל את אותם המושגים. בכל זאת, קיים סיכוי שיבינו בעזרת זיהוי השם המוכר להם בלעז מהסביבה, למשל:

יא. ישעי' מד, יג- "ובמחוגה יתארהו" אם בא לעשות בו ציורים עגולים מסבב אותו **במחוגה**, קונפ"ש [=compass] בלעז".

ציון שרש"י לא הסתפק כאן בהבאת הלעז בלבד, ואולי משום חשש שיש גם מבין הלעזים, שלא בינו מה הוא קונפ"ש משום שלא עוסקים בתחום הגיאומטרי. כך נראה גם בדוגמה הבאה:

יב. ויק' כו, יג- "מוטות" כמין יתד בשני ראשי העול המעכבים המוסרה שלא תצא מראש השור ויתיר הקשר, כמו 'עשה לך מוסרות ומוטות' (יר' כז, ב), קונינגל"א בלעז [=רצועת העול].

5. למען הקיצור

³⁸ לצורך עניינינו, זיהוי הצבעים, העדפתי התרגומים המפורטים ביותר.

³⁹ עיין למשל בפתחי תשובה יו"ד קפח, סק"א ובדרכי תשובה שם, סק"ג, שמטהרים מראה (וי"א רק כתם) שבצבע הקפה, אך בשו"ת לבושי מרדכי יו"ד קיא, מבהיר שהכוונה לדעתו, במראה קפה נזול עם חלב (!) אך במראה קפה היבש החרוד, יש לטמא. אמנם יש להוסיף שגם צבע הקפה היבש משתנה בין קפה טורקי, נס, או מגורען...

⁴⁰ יש לעיין מדוע לפעמים הקדים רש"י את הלעז לפירושו בעברית, כשבדרך כלל, הסדר הוא הפוך.

למרות שעברית היא שפה קצרה יחסית, לעתים, בעזרת מלה אחת בלעז, אנו חוסכים משפט שלם בעברית. למשל: אלטרואיזם (= נתינה בלי לקבל שום תמורה עבורה); הרואיזם (= גבורה נפשית המתבטא בפעולה פיזית). לפעמים כרוך בביטוי משמעות משפטית או חברתית, הרבה מעבר לעצם המילים, למשל: פסיק רישא, מונופול, ו-causus belle.

אצל רש"י, במקרים כאלו, הוא לעתים לא הביא כלל שום הסבר בעברית.

א. בר' א, ב- "יתהו" אישטורדישו"ן בלעז [=מבוכה, גרינברג: תימהון].

ב. בר' מט, יא- "שרקה" זמורה ארוכה, קורייד"א בלעז [=עריס, שורה של גפנים המודלות על גדר והן יוצרות מעין סוכה].

ג. ויק' כב, כב- "יבלתי" - ורוא"ה בלעז [=יבלתי].

ד. בר' מא, ה- "בקנה אחדי" - טודי"ל בלעז [=גבעול].

אמנם, לעומת הדוגמאות הללו, כבר ראינו (במיוחד בסעיף הקודם) שבדרך כלל, יחד עם הבאת הלעז, מביא רש"י גם הסבר בעברית, לפעמים אף ארוך ומפורט ביותר. יתכן שבדוגמאות כאן, רש"י מקצר מחשש שמא התיאור בעברית מערפל יותר מאשר שהוא מבהיר, כפי שהדגמנו למעלה בסעיף ג'⁴¹, דוגמה ב' (הקשואים).

6. למען ההסבר הדקדוקי

בדרך כלל, יותר קל לנו להבהיר דקדוק בעזרת הדגמה בשפת האם של השומע. על כן מצאנו שגם רש"י נעזר באמצעות התרגום על מנת לקצר, לדייק ולהדגים בהסבר בנייני הדקדוק.

א. שופ' יט, כא- "ויבל לחמורים" - ויתן יבול לחמורים, 'ויבלי' - אפורונדי"ר [=להביא מספוא] בלעז.

קיים פועל בצרפתית העתיקה המתמצת את שתי המלים במלה אחת, בדומה למבנה שבפסוק שאינו מצוי כל כך, "ויבלי".

ב. ויק' כג, ח- "והקרבתם אשה לה" שבעת ימים - כל מקום שנאמר 'שבעת' שם דבר הוא, שבוע של ימים, שטיינ"א בלעז [=קבוצה של שבעה ימים רצופים], וכן כל לשון שמונת, ששת, חמשת, שלשת.

ג. במ' כג, כז- "וקברתו לי" - אין זה לשון צווי, כמו וקבנו, אלא לשון עתיד, אולי יישר בעיניו ותקבנו לי משם, מלדי"רש מיי"י בלעז [=תקלל אותו (ולא "קלל אותו")].

ד. במ' טו, לה- "ירגום" - כמו עשה, פיישנ"ט בלעז [=בעשות =doing] וכן הלוך, אלני"ט [=בהלוך=going] וכן זכור ושמור.

ה. בר' ד, יח- "ועירד ילד" - יש מקום שהוא אומר בזכר הוליד ויש מקום שהוא אומר ילד, שהלידה משמשת שתי לשונות, לידת האשה ניישטר"א בלעז [=ללדת], וזריעת תולדות האיש איננינדרי"ר בלעז [=להוליד] כשהוא אומר הוליד בלשון הפעיל מדבר בלידת האשה, פלוני הוליד את אשתו בן או בת, וכשהוא אומר ילד מדבר בזריעת האיש.

היות ובלעז מדובר בשורשים שונים בהפרש של 9 חודשים (!), הנקודה מיוחדת היטב.

ו. דב' כח, סח- "והתמכרתם שם לאויבך לעבדים ולשפחות ואין קונה" - והתמכרתם- בלעז איפורונדרי"ץ ווי"ש [=ותמכרו עצמכם] ולא יתכן לפרש והתמכרתם לשון ונמכרתם על ידי מוכרים אחרים, מפני שנאמר אחריו ואין קונה.

לפעמים, רש"י אומר במפורש שכוונתו בלעז להדגים **שצורת השימוש בלשון היא משותפת בשפות שונות**.⁴¹ למשל:

ז. שמי' טו, כד- "וילנו" - לשון נפעל הוא ... כן דרך לשון תלונה להסב הדבור אל האדם מתלונן מתרועע, ולא אמר, לונן, רועע, וכן יאמר הלועז דיקומפליינש"ט שיי"י [=התלונן], מוסב הדבור אליו באמרו שיי"י [=עצמו].

רש"י מראה כאן שלא רק בעברית, אלא גם בצרפתית, קיימת תופעה לשונית משותפת, ועל כן, אין בכך קושי שלא כתוב "ולנו". כך גם בדוגמה הבאה:

ח. בר' כג, יג- "נתתי (כסף השדה קח ממני)" - דונא"י בלעז [=נתתי] מוכן הוא אצלי והלואי נתתי לך כבר.

מעיר מ' קטן שבצרפתית העתיקה, כמו בעברית מקראית, קיימת מבנה דקדוקי המשמש בלשון עבר (נתתי) עבור פעולה שטרם התקיימה, אך נחשבת, לאור ההתחייבות, כאילו כבר קוים. כמו כן, מצאנו שכאשר בניין הפסוק אינו שגרתי, מרגיש רש"י תועלת בהלעזת כל הפסוק:

ט. שמי' יד, יא- "המבלי אין קברים" - וכי מחמת חסרון קברים, שאין קברים במצרים ליקבר שם, לקחתנו משם. שיי"י פו"ר פיינלנצ"א ד"י נוי"ן פושי"ש בלעז [=האם בגלל מחסור של לא קברים].

⁴¹ עיין מה שהבאנו בהמשך ליד הערה 53 על השלכות נוספות לעיקרון השורש המשותף של כל שפות העולם, לפני דור הפלגה.

לפנינו, הלעז הארוך ביותר ברש"י, המבהיר שבעברית ובצרפתית עתיקה שלילה כפולה (double negative) איננה נהפכת לחיובית (בכך הם שונים מהאנגלית).⁴² קיים גם סוג ה**פוך** של לעז במגמה דקדוקי, והוא כשרוצה רש"י להראות את ההבדל והמיוחד שבעברית על ידי השוואה עם הצרפתית העתיקה. למשל:

א. שמ' כז, ג- "לדשנו" להסיר דשנו לתוכם, ... כי יש מלות **בלשון עברית** מלה אחת מתחלפת בפתרון לשמש בנין וסתירה, כמו 'ותשרש שרשיה' (תה' פ, ו), ... וחלופו 'ובכל תבואתי תשרש' (איוב לא, יב). וכמוהו 'בסעיפיה פוריה' (ישעי' יז, ו), וחלופו 'מסעף פארה' (שם י, לג), ... וכמוהו 'ויסקלוהו באבנים' (מל"א כא, ג), וחלופו סקלו מאבן (ישעי' סב, ו), הסירו אבניה, ... אף כאן 'לדשנו', להסיר דשנו, ובלעז דישאנצינדר"ר [=לפנות האפר].

הביטוי "בלשון עברית" הוא לכאורה מיותר. כמו כן, כל בר-בי-רב מבין מה זה "להסיר דשנו" אז מה היא מטרת הלעז? אלא ברצונו של רש"י להסביר שהתופעה שאותו פועל יכל להיות דבר והיפוכו היא מיוחדת "בלשון עברית",⁴³ לאפוקי מהצרפתית, שם צריכים להוסיף את הקידומת "des" כדי להחליף פועל להיפוכו (בדומה לקידומות באנגלית: dis, de, un, anti). כאלו שברצונו של רש"י לומר, "בלשון עברית [קיימת תופעה מיוחדת, אבל] בלעז [אתה מוכרח לומר] דישאנצינדר"ר".⁴⁴ כך יש להבין גם בדוגמה הבאה:

ז. בר' טו, ב- "לשון עירי" חסר בנים, ובלעז דישאנפנטי"ף [=חסר ילדים]. לכאורה, כל המתמצא בעברית די צרכו כדי ללמוד רש"י, יכל להבין את המילים "חסר בנים"!
אלא, אם כן נאמר שרש"י מביא את הלעז כדי להדגים כנ"ל, את השוני והמיוחד שבעברית, לעומת השפה המקומית המוכרת, שם אין מלה מיוחדת ל"עירי" אלא על דרך השלילה.⁴⁵

7. הדגשת חידושו

אנו מכירים היום בשימוש הרטורי בלעזים כדי להוסיף הדגש, או כאמצעי המאפשר לחזור פעם נוספת על אותו רעיון כדי לחדדו. למשל, "פלוני הוא פשוט גניוס", "יש לאלמוני יצירתיות קריאיטיבית". בדומה לכך, נראה שלפעמים נעזר רש"י בלעזים כדי להדגיש ולהבהיר את החידוש שבפירושו, לעומת אפשרויות אחרות של פרשנות. מצאנו למשל, כשמלה אחת מוסברת בצורה שונה בהקשרים אחרים, הלעז מועיל להבהיר את ההבדל ביניהם.

א. ישעי' טז, ח- "שדמות" - שדות תבואה".
ב. יר' לא, לט- "השדמות" קנפני"א [=מישור, אזור של שדות] בלעז.
כך מעיר גם בנית,⁴⁶ לשיטתו, שלפני רש"י עמדו שתי מסורות של תרגום- אחת ביוונית (המופיעה למשל בתרגומי השבעים, עקילס, ועוד) והשנייה בצרפתית (ספרי הפתרונו). לפי זה, לפעמים מזכיר רש"י את הלעז כציטוט ולאפוקי מהתרגום היוונית.

ג. שמ' יב, ז- "המזוזות" הם הזקופות אחת מכאן לפתח ואחת מכאן. 'המשקוף' הוא העליון שהדלת שוקף עליו כשסוגרין אותו, לינט"ל [=משקוף] בלעז, ולשון שקיפה חבטה כמו 'קול עלה נדף' (ויקי' כו, לו), טרפא דשקיף, חבורה משקופי".

לכאורה, לאחר הסברת 'מזוזות', רש"י היה יכל להסתפק ברישא של פירושו, לומר שלעומת הצדדים, המשקוף הוא החלק העליון של מסגרת הדלת. אם כן, מדוע מביא רש"י את הלעז? ניתן לשאול גם מדוע הוא מאריך בשורש האטימולוגי של משקוף, ובפרט שהוא כבר הזכיר דבר דומה בפירוש הביטוי 'שדופות קדים' (בר' מא, ו)? אלא ניתן להבין לאור מה שכתב שם בהמשך, "והיה הדם לכס לאות' (שמ' יב, יג)- לכס לאות ולא לאחרים לאות, מכאן שלא נתנו הדם אלא מבפנים". קיים מקום לחשוב שנתנו את הדם על החלק העליון של מסגרת הדלת הנראית מבחוץ. בא רש"י ומאריך ואף מבהיר בלעז, שהכוונה רק לחלק הפנימי (היותר נמוך) של המשקוף העליון, מקום חבטת הדלת בסגירתה.

⁴² כך גם בקהלת ג, יא, "מבלי אשר לא-ימצא האדם את המעשה". לעומת זאת, באנגלית, "do not untie", פירושו שתשאיר קשור.

⁴³ מסביר מרן הראי"ה קוק זצ"ל, אורות ישראל, פ"ז, יב, ש"כל לשון נובע מהשקפה מיוחדת על המציאות", וקול וחומר כשמדובר על לשון הקודש של ממלכת הכהנים. יתכן להציע שהמסר הערכי לתופעת השימוש בפועל כדבר והיפוכו בעברית, נובעת מההשקפה שכל פעולה ניתן להיות טוב או רע, תלוי בהקשר, מינון וכדומה. יש כאן מצד אחד, תפישה שאין רע מוחלט בעולם (עיי' אורת הקודש ח"ב, ע' תנה, גם כשלכאורה נראה שיש) שנברא על ידי בורא שהוא טוב מוחלט, ומאידך, הדגשת חשיבות ועצמת הבחירה של האדם שיכל לבחור להשתמש בכל דבר לטוב או לרע.

⁴⁴ ראמ"ג, עמי' יא; עדי-עו; ס-סב. לדוגמה דומה, עיי' ליד הערה 29 ומה שכתבנו שם.

⁴⁵ שם, ע' יב. עיי' מה שכתבנו בהערה 43, בשם הרב קוק. יתכן להסביר אף כאן, שלשון הקודש מושתת על בסיס ההשקפה החיובית ולא השלילית, עד כדי כך שאף למושגים הנתפשים כשליליים, כגון ערירי, עלול להיות ביטוי חיובי לצורך מסוים (למשל, ששרה אמנו, שהייתה עקרה וערירית, הייתה פנויות "לקרב את הנשים").

⁴⁶ תעודה, ע' 285.

לפעמים הצורך להדגיש את חידושו של רש"י נראה רק בעקבות ההשוואה עם פירושים אלטרנטיביים באותו מקום. למשל:

ד. ישע' סו, כ- "והביאו את כל אחיכם מכל הגוים מנחה לה' בסוסים וברכב ובצבים ובפרדים ובכרכרות..."⁴⁷, "ובכרכרות" - בשיר משחקים ומכרכרים כמו 'ודוד מכרכר' (שמ"ב ו, יד) טריפ"ר [=לרקוד, לפזז] בלעז".

בספר שמואל, לא הרגיש רש"י בצורך לתרגם את המלה "לכרכר". על כן נראה שכוונתו בהבאת הלעז בספר ישעיהו היא לאפוקי מרוב הפרשנים המסבירים שם שכרכרות הן סוג מרכבה,⁴⁷ גמלים,⁴⁸ כבשים,⁴⁹ או שבחות.⁵⁰

ה. ויק' א, יז- "בכנפיו" - נוצה **ממש**, פלומ"ש⁵¹ [=גרינברג: נוצות] בלעז..."

אין ספק שבעזרת הלעז, רוצה רש"י להדגיש ששורפים את הנוצות עצמן, למרות הסרחון, ולא לתת לקורא לעבור בלי לשים לב לחידושו הגדול, לעומת אחרים, כגון הרס"ג ורמב"ן, המסבירים "כנפיו" כפשוטו. יתכן ומאותה סיבה הוסיף גם את המלה "ממש".

בקטגוריה הזאת של לעזים, יש מקום להבין מדוע לפעמים חוזר רש"י על אותו תרגום אפילו עשר פעמים ויותר במקומות שונים, כגון אציל, דבה, חקק, יד, מצב, ערבה, פלא, ועוד. הרי אלה אינן מילים קשות במיוחד, ואין צורך לכאורה להביא את הלעז אפילו פעם אחת! אלא אם כן נאמר שרש"י רוצה להציע פתרון יותר טוב, לדעתו, מאשר מה שנמצא אצל הפותרים או הפרשנים האחרים.⁵²

8. דו-משמעות מקבילה בשתי השפות

עד כאן מגמות הלעזים שראינו אצל רש"י הן מקבילות למגמות שבשימושנו בלעז גם היום. אך נראה, שקיימות גם מגמות נוספות, כדלהלן.

חלק מהלעזים ברש"י משמשים להדגים את שני הצדדים של הדו-משמעות בביטוי המקראי בעברית. כאשר אותו ביטוי משמש לאותן שתי המשמעויות גם בשפה זרה, הנקודה מחודדת שבעתים.

א. בר' מא, טו- "תשמע חלום לפתור אותו" - תאזין ותבין חלום לפתור אותו. 'תשמע' - לשון הבנה והאזנה, כמו 'שומע יוסף' (שם, מב, כג), 'אשר לא תשמע לשונו' (דברים כח מט), אינטינדר"א [=להבין] בלעז".

ביאורו של רש"י כל כך מובן בעברית, שאין ספק שהלעז מובא רק כדי להדגיש את הדו-משמעות על ידי הדגמה של תופעה זהה בלעז. במקרה זה, תרגום מילולי של הלעז עלול להסתיר את כוונת רש"י. בין אם נתרגם "להבין" או בין אם נתרגם "לשמוע", מדובר על שתי מילים קלות בעברית שלא היה צורך לתרגמן. מגמתו של הלעז של רש"י מושגת רק אם נבין את המשמעות הכפולה בשתי השפות.⁵³

ב. בר' מא, ה- "בריאות" - שייני"ש בלעז [=בריאות].

רש"י לא מרגיש כאן שום צורך להביא הסבר בעברית, שהרי כל ילד מכיר את המלה "בריא". על כן, מפרש כאן ר' אליהו מזרחי את מגמתו "כמו שאומר בלשון לעז על השבלים שם שייני"ש המורה על הבריאות, אע"פ שאינו נופל (שם-תואר זה, א.ש.) רק על בעלי חיים, כן יאמר ג"כ בלשונו (עברית, א.ש.), ואין לתמוה".

הקבוצה הזאת של לעזי רש"י, המראה דו-משמעות מקבילה בשפות שונות, כמו גם הקבוצה הבאה (כשיש דמיון פונטי בין השפות), הן תוצאה, לדעת בניית, מהשורש המשותף של כל שפות העולם, לפני דור הפלגה.⁵⁴

ג. דב' לב, יד- "יודם עינב תשתה חמר" - אין זה שם דבר, אלא לשון משובח בטעם וינו"ש בלעז [=יין] משובח".

המלה "יין משובח" משמשת שם-תואר גם לנושאים אחרים בצרפתית, ומציע רש"י שקיימת תופעה זהה בעברית.

ד. בר' מא, יד- "מן הבור" - מן בית הסוהר שהוא עשוי כמין גומא, וכן כל בור שבמקרא לשון גומא הוא, ואף אם אין בו מים קרוי בור פוש"א בלעז [=חפירה].

כמו בעברית, גם הלעז שמביא רש"י משמש גם לחפירה וגם לבית הסוהר.⁵⁵

⁴⁷ תרגום השבעים.

⁴⁸ רד"ק; רד"י אברבנאל.

⁴⁹ ר' מנחם בן סרוק.

⁵⁰ עיין בתרגום.

⁵¹ מובא ע"י גרינברג, ע' 16, ע"פ חלק מכתה"י.

⁵² בניית, p. 7, Interpreter.

⁵³ ראמ"ג, ע' יז.

⁵⁴ תעודה, ע' 152. עיין גם אצל ראמ"ג, ע' לא, הערה 2.

⁵⁵ בניית, p. 10, Interpreter.

ה. ויקי' יט, טז- "לא תלך רכילי- אני אומר על שם שכל משלחי מדנים ומספרי לשון הרע הולכים בבתי רעיהם לרגל מה יראו רע או מה ישמעו רע לספר בשוק, נקראים הולכי רכיל, הולכי רגילה, אשפיימני"ט בלעז [=ריגול].

כל בר בי רב מכיר את הפועל "לרגל", אז כנראה כוונתו של רש"י בהבאת הלעז הוא שקיימת הקבלה לשתי המשמעויות בשתי השפות: רגל-רכל/espier-pie.

ו. שמי' כח, טו- "חשן משפט" - ... משפט, שמברר דבריו והבטחתו אמת, **דיריישנימיני"ט** בלעז [=הוכחה] שהמשפט משמש **שלש לשונות** דברי **טענות הבעלי דינים**, **וגמר הדין**, **ועונש הדין**, אם עונש מיתה, אם עונש מכות, אם עונש ממון, וזה משמש לשון בירור דברים, שמפרש ומברר דבריו".

כמו כן, מצאנו ברש"י במקום אחר את המשמעות השלישית הנ"ל, שגם הוא נמצא כפן שלישי של אותו שורש בצרפתית עתיקה:

ז. אסי' ג, יד- "פתשגן"- לשון ארמי ספור הכתב, **דרישממ"נט** [= **קריאת הדין**] בלעז".

ח. תה' יח, ג- "אחסה"- אברי"אייר [=לתת מחסה] בלעז, 'אחסה בו', אתכסה בצלוי".⁵⁶

לדעת בנית, פירושו של רש"י כל כך הושפע מהצרפתית שדיבר, שניתן לראות השלכות כאלה אפילו כשאנו מביא את הלעז! לדוגמה:

ט. יואל א, יח- "מה נאנחה בהמה נבוכו עדרי בקר כי אין מרעה להם גם עדרי הצאן נאשמו". 'נבוכו' - נתערבלו ונסגרו ותעו ביערים ובמדברות".

לשני השורשים, סג"ר ותע"ה, משמעויות שונות. אך רש"י מביא את שניהם ביחד להסביר את המלה "נבוך", משום שקיימת לדעתו, דו-משמעות זהה ללעז setter, שמתאים גם לבאר את העברית.⁵⁷

י. ישע' ה, כו- "ונשא נס" - ... נשיאת נס הוא כמו **כלונס** ארוך ונותנין בראשו בגד ועולין בראש הר גבוה ורואין אותו מרחוק והוא סימן לקיבוץ בני אדם... כלונס פירקא [=מוט] בלעז".

לגבי צמד המלים **נשא-נס** המופיעות ביחד לעתים קרובות,⁵⁸ עומד רש"י על כך להוסיף גם מלה שלישית מארמית הנגזרת מאותו צליל: כלונס.⁵⁹ הוא גם תמיד מתרגם ללעז = **perche** [=מוט], שממנו נגזר גם הפועל **perchier, להינשא**.⁶⁰

יא. ויקי' יג, י- "ומחית" - שינמיני"ט בלעז [=החלמה], שנהפך מקצת הלוּבן שבתוך השאת למראה בשר, אף הוא סימן **טומאה**...".

ר"מ קטן⁶¹ מציע שרש"י מנצל בהסברת התפרצות הצרעת את הדימוי בין שני גזרונים רומניים, sanus (= בריא) ו-sanies (= מוגלה). על ידי קירבה זאת בלעז, הוא משיב על הקושי לכאורה בשימוש במילים "מחיה" ו"חיי", שני הפכים, כשמדובר בפצע מוגלתי ומראה טומאה, גם בעברית. בנוסף לדוגמאות הללו שהביאו בנית, ראמ"ג וקטן, יש להוסיף לענ"ד, סוג נוסף של דו-משמעות מקבילה בלעזי רש"י, הוא כשקיים בשתי השפות שם-עצם שמקורו בשם-תואר. למשל:

יב. ויקי' יא, מב- "מרבה רגלים"- זה נדל שרץ שיש לו רגלים מראשו ועד זנבו לכאן ולכאן, וקורין צינפיי"ש [= "מאה רגלים"]".

9. דמיון פונטי בין שתי השפות

אולי הגילוי ה"פיקנטי" ביותר של מ' בנית הוא התופעה שלפעמים מביא רש"י לעז מסוים כדי להראות דמיון פונטי בין המלה בעברית לבין הלעז (Interlingual Paronomasia). לפי בנית, זאת אחת מההשלכות להנחתו של רש"י על האחדות הבסיסית של כל השפות, שכולן נתהוו מהעברית.⁶²

⁵⁶ עיין עוד ברש"י, ישע' ל, ב ועל יואל ד, טז, שעומד רש"י על הדו-משמעות כאן בשתי השפות.

⁵⁷ בנית, "פירוש רש"י למקרא ולעז העולם", ספר זיכרון לבנימין דה-פריס, שהזכרנו לעיל בהערה 6, ע' 258.

⁵⁸ ישע' ה, כו; יא, יב; מט, כב. מעניין לציין שמתוך חמשה מקומות בספר ישעיה שמוזכר צמד המלים הללו ביחד ("ישאו נס") הביא רש"י את הלעז בשני המקרים הראשונים, ואז שוב בפעם החמישית (כפי הנראה, משום ששתי המלים שברצונו להדגיש את הקשר שביניהן, אינן צמודות כבמקומות האחרים, אלא במרחק מה ("הנה אשא על גוים ידי ואל עמים ארים נסי") ויתכן שהלומד לא ישים לב אל הדו-משמעות שבתרגום. לעומת זאת, מתוך ארבעה מקומות בספר ירמיהו, נמנע רש"י מלהביא את הלעז במקום הראשון (ד, ו), ומביאו רק במקום השני (נ, ב) ואז שוב אין צורך להביא בשני המקומות האחרונים. לעומת זאת, בספר יחזקאל כז, ז, שוב מביא רש"י את הלעז הנ"ל אך מסיבה אחרת (הרי אין שם "שאו"), משום שניתן לפרש את הנס שם במובן אחר (עיין שם בפרשנים האחרים). עיין בניתוחו של בנית, "כפל לשון בפירוש רש"י", המקרא בראי מפרשי- ספר זיכרון לשרה קמין, שהזכרנו לעיל בהערה 6 ע' 263, הטוען שאי אפשר לומר שרש"י מעתיק סתם את ספר "לעז העם" כי שם, בכל אחד מ-20 המקומות שכתוב "נס" במקרא, מתורגם perche, אך רק בחלק מהמקרים מביא רש"י את הלעז.

⁵⁹ עיין מה שהבאנו בהמשך בסעיף 9 על הדמיון הפונטי שבשפות השונות בלעזי רש"י.

⁶⁰ מובא כדוגמה על ידי בנית, תעודה, ע' 152.

⁶¹ אוצר, סי' 3180, וכך דייק גם ראמ"ג, עמ' ט-י.

⁶² עיין Interpreter, p. 147.

א. ישע' א, כט- "מאילים" לשון אלה, מין אילן שקורין אולמ"א [=בוקיצה,⁶³ גרינברג: באנגלית: elm] בלעז".⁶⁴

ב. שמי' יב, יא- "פסח הוא לה" - ... דבר אחר דרך דילוג וקפיצה, זכר לשמו שקרוי פסח וגם פשק"א [=paske=פסח] לשון פסיעה".

אי אפשר לא לעמוד על הדמיון בין שלושת המילים המודגשות. בדוגמה הזאת, בנוסף ללעז, הביא רש"י גם הסבר מילולי, המעיד שלדעתו, לא מדובר על מלה פשוטה, ויתכן ומגמת הלעז היא גם שיבינו הלעזים. ברם, נראה מתרגום הלעז בחזרה לעברית (!) שבסוף דבריו, שאכן בנית צודק.

לענ"ד, דברי בנית מוכחים במיוחד גם מהמקור הבא, איפה שלא מרגיש רש"י בצורך להסביר בעברית, הרי כל מגמתו בלעז היא להראות את הדמיון הפונטי בין שתי השפות:

ג. יר' לח, יב- "אצילות" אישילא"ש [⁶⁵aiseles=בתי-שחי] בלעז".

רש"י היה יכול להיעזר במלה הנרדפת בעברית, בית השחי. אלא כפי הנראה, חשב שהמלה מוכרת, אלא שרצונו להראות את הדמיון הפונטי.

ברם, למרות דברי בנית, נראה ששתי הדוגמאות האחרונות הן יוצאת מן הכלל. בדרך כלל, כשמביא רש"י לעז הדומה בצלילו לעברית, נראה בברור שמטרתו העיקרית היא פרשנית, ורצונו להשתמש בדמיון לבאר את המלה הקשה.

הרי למטרה זאת, מצאנו שרש"י נעזר גם בשפות אחרות, כגון גרמנית, יוונית, וערבית:

א. דב' ג, ט- "והאמורי יקראו לו שניר" - הוא שלג בלשון אשכנז [שנעע=שניי=snow] ובלשון כנען [ברלינר פי"סלאביק]".

ב. יחז' ה, א- "תער הגלבים" - הרצענים ולשון יווני הוא...".

ג. שמי' יב, ט- "אל תאכלו ממנו נא" - שאינו צלוי כל צורכו קוראו נא בלשון ערבי".

ד. שמי' כה, כט- "וקשותיו" - הן כמין חצאי קנים חלולים... ובלשון ערבי כל דבר חלול קרוי קסו"ה".

ה. שמי' כח, כח- "ולא יזח" - לשון ניתוק, ולשון ערבי הוא...".

ו. ישע' יד, יט- "מטועני חרבי" מדוקרי רמחים מדוקר בלשון ערבי מוטען".

ז. שה"ש ח, ה- "מתרפקת על דודה" - מתחברת על דודה.. רפק בלשון ערבי רפקתא, חבורה".

ח. שה"ש ז, ב- "חמוקי ירכיך כמו חלאים" - קבוצת עדיי זהב קרויה חלי, כתם אל חלי בלשון ערבי".

כמובן, בכל המקרים הללו שנעזר רש"י בערבית, שאר הקטגוריות שהזכרנו למעלה, למניעיו האפשריים של רש"י, אינן שייכות. הוא לא עושה כן כדי שיבינו תושבי ארצות ערב או יוון (אחרת היה מתרגם לשפות הללו כל פעם שהזכיר את הלעז הצרפתית!), וגם אינו מצטט איזה ספר פתרונו או מקור אחר. הוא לא עושה כן למען הקיצור (כי הרי זה מאריך), ולא מדובר על מבנה דקדוקי. מגמתו היא להוכיח את פירושו בעזרת שפות, ובמיוחד אלה הקרובות לעברית, שקיים במקרה זה דמיון פונטי בין שתי השפות, ושזה מועיל להסביר.

כבר ראינו למעלה⁶⁶ שגם חז"ל נעזרו בשפות אחרות כדי לפרש מילים קשות.

א. בר' מט, ה, "שמעון ולוי אחים כלי חמס מכרותיהם" - לשון כלי זין, הסיף בלשון יווני מכי"ר".

ב. שמי' יג, טז- "לטטפת" - תפילין, ועל שם שהם ארבעה בתים קרויין טטפת, טט בכתפי שתיים, פת באפריקי שתיים".

ראוי להוסיף, שאם נשמע הדרשה הזאת, משפת אפריקי, כמשונה וקשה לקבל, נזכיר שמצאנו שאותו ר' עקיבא, שהוא בעל המימרא בחז"ל,⁶⁷ נסע למקומות רחוקים (אולי כחלק מתפקידו לקבץ את הגלויות או לפחות לגייס תרומות היהודים שבתפוצות, למרד בר כוכבא), כולל אפריקה, ונהג ללקט לעזים שהועילו בפרשנות. "מאי משמע דהאי יובלא לישנא דדכרא הוא? דתניא, אמר רבי עקיבא: כשהלכתי לערביא היו קורין לדכרא יובלא. ואמר רבי עקיבא: כשהלכתי לגליא⁶⁸ היו קורין לנדה גלמודה... ואמר רבי עקיבא: כשהלכתי לאפריקי היו קורין למעה קשיטה".⁶⁹

אמנם, לשיטת בנית, יתכן ורצונו של רש"י (ואולי אף של חז"ל) הוא גם להוכיח את הקרבה שבין כל שפות העולם, אך נראה שזה יותר מתאים למגמתו של בנית מאשר למגמתו של רש"י. רש"י הוא פרשן לספר הספרים, ועל כן הוא נעזר בכל כלי (הן צרפתית עתיקה, הן ערבית, ואפילו אפריקית)

⁶³ עיין בהמשך בפרק ד, מה שהערכנו על תרגומו של ר"מ קטן בנוגע ללעז הזה.

⁶⁴ הדוגמאות כאן מובאים אצל בנית, Interpreter, p. 36-38.

⁶⁵ יצוין שהדמיון בצלילים בולט אף יותר בהברה העברית האשכנזית.

⁶⁶ עיין ליד הערה 32.

⁶⁷ סנהדרין ד, ב.

⁶⁸ פירוש הערוך: צרפת.

⁶⁹ ראש השנה כו, א.

שיועיל ללימוד התורה. הוא לא בלשן המתעניין באטימולוגיה עולמית, אלא נעזר בה כאמצעי לצורך הלימוד.

מגמה דומה נמצאת גם במקומות רבים בלעזים שבפירוש רש"י על הש"ס, שם הוא מקצר ביותר, ומגמתו הברורה היא פרשנית-מקומית, ולא בלשנית-אוניברסלית:

א. רש"י, בבא קמא צג, ב- "צפון- בלעז שבין (נדפס בטעות: "שיון")".

נציין שהמלה היא במקור לטינית (savo) ובעקבות כך נכנס לעברית (צפון) ולצרפתית (savon), ובעקבות כך לעברית מודרנית- סבון.

ב. רש"י, שבת קד, ב- "קומא- גומ"א [=שרף אילן]".

ג. רש"י, סוטה י, א- "פודגרא- שם חולי הוא שאוחז ברגלים וקורא לו פודגרא"⁷⁰ [= צינית ברגליים].

ד. רש"י, עבודה זרה ל, א- "בכובא- בלעז קובא [=גיגית]".

ה. רש"י, עירובין מא, ב, "והפליגה"- כשהיא מתרחקת משפת הים ונכנסת לאמצעי (מלשון פלגא=אמצע, א.ש.) קרי ליה הפלגה, ולשון לעז הוא שקורין לשולית הים פיליג"⁷¹.

אף כאן, למרות שיתכן ורצה רש"י בדוגמאות המעניינות הללו לרמוז למגמה בלשנית-אוניברסלית, היות ומדובר על מילים קשות, נראה שמגמתו העיקרית היא פרשנית-מקומית. ברם, רואים בדוגמה האחרונה, שבמפורש מביא רש"י את הלעז פיליג, רק להראות את הדמיון הפונטי שבין השפות, והרי הוכחה חזקה לבניט (למרות שכמדוני שהוא לא הזכירו). מאידך, לא מצאנו מקרים רבים שתרגם רש"י על הש"ס מילים בארמית שהן מובנות, רק משום שיש להם מלה מקבילה עם צליל פונטי דומה, בצרפתית.

יש שהסבירו שמעבר לצורך הפרשני, מגמתו של רש"י בלעזים כאלה על הש"ס היא לעזור ללומדים לזכור את המלה בארמית,⁷² אך אין בכך הכרח.

בסיום הנקודה, למרות ה"פיקנטיות" שבחידושו של בנית, חשוב להדגיש שהיקפה של תופעה זו מצומצם. את הצמצום האמיתי שבהופעתו. מבין יותר מעשרים הדוגמאות שהביא כדי להוכיח את תופעת הדמיון הפונטי בין הלעז שברש"י לבין העברית שבתנ"ך, ניתן לעני"ד להתחשב רק בשלוש מהם (שהבאנו בראש הסעיף), והשאר הם מאולצים בעליל.⁷³

ד. הצעות טכניות לשימוש בלעזי רש"י בימינו

לסיום דברנו, חשוב להדגיש שהיום, העיסוק בלעזים הללו איננו קשה גם למי שאיננו דובר צרפתית עתיקה. לפני כעשרים שנה, השקיעו שני בלשנים שנים רבות בתרגום הלעזים שברש"י. ד"ר משה קטן, בספרו "אוצר לעזי רש"י"⁷⁴ מתרגם את כל לעזי רש"י שבפירושו על התנ"ך לעברית, ויוסף אלחנן גרינברג, ב-"לעזי רש"י בתנ"ך"⁷⁵ מתרגם אותם גם לאנגלית, יידיש וצרפתית מודרנית. נציין שמעת פרסומם, לא מעט מהדורות של רש"י נעזרו בהם והתחילו אף הם להתייחס לחידושים שבלעזים.

למרות שלרוב, שני התרגומים דומים מאוד, מטבע הדברים, קיימים גם שינויים רבים ומשמעותיים ביותר ביניהם. למשל:

א. עובד' א, יד- "ואל תעמוד על הפרק- מקום שהבורחים יוצאים דרך שם לימלט ובלשון לעז קוראים אותו טרו"ג [קטן: סדק, גרינברג: חיבור, צומת]".

ב. מיכ' ב, ד- "שדונו' ובלעז שומי"ר דימשטיו"ר"א נשו"ט [קטן: שדדו אותו, גרינברג: מוסגרים בידי משמידנו]".

ג. חבק' ג, טז- "צללו'- לשון 'מצילות הסוס' (זכ' יד, כ) טינטי"ר [קטן: רעש, גרינברג: גמגמו, רעדו (מהד' ב')] בלעז".

⁷⁰ באוצר על הש"ס, סי' 1222, ר"מ קטן מעלה אפשרות שהלעז הושפע מהד"ה בארמית או מהספרדית, ושייתכן לגרוס פואקר"א, כפי שמופיע בעין יעקב, מהד' שאלוניקי, רע"ו.

⁷¹ לא הבאנו את תרגומו של ר"מ קטן, "בלב ים", משום שכפי הנראה הוא הושפע על ידי החלק הראשון של רש"י. למרות דבריו, המילה "שולולית" איננה "לב ים" אלא כפי הוראתו בב"ק סא, א, "אמת מים שמחלקת שלל לאגפיה", לא רחוק משימושו היום. על כן, נראה לנו הוכחה חזקה ביותר שרצה רש"י לפעמים להראות את הדמיון הפונטי שבין השפות, ולא בא לתרגם.

⁷² שם, ע' 10.

⁷³ עיין למעלה בהערה 64. לאחר שעמדתי על כך, ראיתי מאמר בקורת על דברי בנית בדיוק בנושא זה, עיין אצל מ' קטן, לשוננו 51, ג-ד (ניסן-תמוז תשמ"ז), עמ' 240-244, ועל כן קצרתי.

⁷⁴ אוצר לעזי רש"י, ת"א, תשמ"ד, יצא לאור מחדש, ירושלים, תש"ס, יחד עם תרגום הלעזים שבפרש"י על הש"ס לעברית ולאנגלית.

⁷⁵ לעזי רש"י בתנ"ך, ירושלים, תשמ"ט (מיד לאחר פטירתו של המחבר), יצא מהדורה שנייה מתוקנת, ירושלים, תשנ"ב. למרות שספרו עוסק רק ברש"י על התנ"ך, העירה גב' אסתר גרינברג שבעלה עזר לדיין ישראל גוקאוויצקי, בתרגום לעזי רש"י על הש"ס בספרו תרגום הלעז, לונדון, תשמ"ה.

- ד. שם ג, יט- "בנגינותי" הוא לשון נעימות קול להרים ולהשפיל אורגנידור"ש [קטן: צלילי עוגב, גרינברג: נגנים] בלעז".
- ה. מלאכי ב, יג- "ואנקה" לשון אנחה שאדם מצטער בלבו דמוניש"א [קטן: התמוטטות, גרינברג: אנחה] בלעז...".
- ו. שם ג, כ- "מרבק" הנכנסת לרבקה לפטם קופיל"א [קטן: צמד, גרינברג: אורוה] בלעז".
- ז. יחז' כג, מ- "כחלת" מין צבע ושמו כחול וצובעות בו עיניהם אוקליר"א [קטן: משחה לעיניים, גרינברג: להבהיר] בלעז".

ברוב המקרים, קשה למי שאינו בלשן להכריע בין תרגומיהם של קטן וגרינברג, וצריכים להתייחס לשתי האפשרויות בכובד ראש. שניהם גם השקיעו זמן רב לא רק בפענוח ותרגום, אלא גם בהשוואות הגרסאות הרבות הבעייתיות של הלעז.

מצד אחד, עלינו להתרשם מהתייחסותם של המו"לים ביראה ללעזים שהביא רש"י, למרות שכבר לא הבינו אותם, עובדה שמנעה השמטה רחבה אף יותר. עם זה, אי-הבנתם הביא לשיבושים רבים מאוד מעבר לשיבושי העתקה הקיימים תמיד. גרינברג מציין שהשתמש בכשמונים מהדורות וכתבי יד שונים להשוואת גרסאות הלעזים, ובמקרה מסוים מצא חמישים ותשע (!) גרסאות שונות לאותה מלה לעז ברש"י.⁷⁶ כמוכן, הדבר עלול לשבש גם את הבנת הלעז. למשל:

יחז' מז, ז- "עץ רב מאוד- ... אאביר"ץ בלעז".

מעיר גרינברג⁷⁷ שמדובר על טעות בהעתקה, ושהכוונה לפי הגרסאות השונות היא או abreiz =חורשת עצים, או erbeiz=צמחיה.

לפעמים, סתירה פנימית בדברי אחד מהמתרגמים מטה את הדעת לפחות להסתפק, אם לא להכריע, באותו מקרה. למשל:

- א. ישע' א, כט- "מאילים" לשון אלה, מין אילן שקורין אולמ"א [=בוקיצה]".
- ב. הושע ד, יג- "אלה" אולמ"א [קטן: מַיִש, גרינברג: בוקיצה] בלעז שענפיו מרובין ונוטעין אותו לצל".

למרות שגרינברג הוא עקבי בתרגומו, קטן אינו מסביר מדוע הוא מזהה את אותו אילן, עם אותו לעז בצרפתית עתיקה, כשני עצים שונים במקומות השונים.

ג. במ' ד, יד- "יעים" - הם מגרפות ובלעז ודי"ל [=יעה, מגרפה, גרינברג: יעים]".

אם מגמתו של מ' קטן היא לתרגם את הצרפתית העתיקה לעברית מודרנית, נראה שכאן היה מקום לפרט שאיננו מתכוון למגרפה בעלת השיניים של הגננים אלא למה שמכונה היום יעה כפי שמוכח מדברי רש"י על שמי' כז, ג, "ויעיו" - כתרגומו, מגרפות שנוטל בהם הדשן, והן כמין כסוי הקדרה של מתכת דק ולו בית יד, ובלעז וידי"ל [=יעה, מגרפה]". אלא שהושפע קטן מהעברית שברש"י (מגרפות) במקום שהיה עדיף להביא את העברית שבפסוק, שהיא זהה עם העברית המודרנית!

לעומת זאת, לפעמים הקושי עולה משני המתרגמים גם יחד. למשל:

א. במ' יד, לו- "להוציא דבה על הארץ" - כל הוצאת דבה לשון חינוך דברים, שמלקיחים לשונם לאדם לדבר בו, כמו 'דובב שפתי ישנים' (שה"ש ז, י). **וישנה לטובה וישנה לרעה**, לכך נאמר כאן מוציאי דבת הארץ רעה, שיש דבה שהיא טובה. 'דבה' - פרלדי"ץ בלעז [=לשון הרע, גרינברג: פטפוט, לשון הרע]".

ב. בר' לו, ב- "דבתם" - כל לשון דבה פרלדי"ץ בלעז [=רכילות, גרינברג: פטפוט, הלשנה] כל מה שהיה יכול לדבר בהם רעה היה מספר. 'דבה' - לשון 'דובב שפתי ישנים' (שה"ש ז, י).

ג. שה"ש ד, ג- "ומדברך **נאוה**" - דבורך והרי הוא מגזרת... 'אז נדברו יראי ה'" (מלאכי ג, טז) פרלדי"ץ [=דיבור, גרינברג: דיבורים, שיה] בלעז:

לאחר שרש"י בעצמו מעיר ש'דבה' יכולה להיות לטובה או לרעה, כיצד מתרגמים קטן וגרינברג: "רכילות" או "לשון הרע"? גם אצל אחי יוסף אם יש צורך לפרט "דבתם **רעה**", אזי מוכח שהמלה 'דבה' איננה בהכרח שלילית. כך מוכרח גם ממה שבפסוק משיר השירים מדובר במפורש על דיבור נאה, ומובא ממלאכי פסוק על דבורם של יראי ה'. על כן, המתרגמים היו צריכים להרגיש בסתירה הפנימית שבתרגומם פרלדי"ץ כדיבור שלילי, כשברור גם למי שאינו בלשן שהכוונה לדיבור סתם (כפי שאכן מתרגמים קטן וגרינברג בפסוק השלישי שהבאנו).⁷⁸

בנוסף לספרים שתרגמו את לעזי רש"י לשפות המודרניות, קריאה נכונה של השכתוב, מאותיות העבריות לאותיות לטיניות, יקל על דובר הצרפתית של דורנו להבין לא מעט מהלעזים. בנוסף לטעויות העתקה, מה שמטעה רבים מהלומדים לא לזהות מילים מוכרות הוא חוסר-ידיעתם

⁷⁶ עיין לדוגמה אצל גרינברג, מהד' תשנ"ב, עמ' 266-267, לגבי הלעז של רש"י למלה "קנא".

⁷⁷ גרינברג, ע' 303, הערה 481.

⁷⁸ ראמ"ג, עמ' ו-מג.

בפענוח האות "ק" שמבטאים לפעמים "ch", ושיש לבטא את האות "ש" בתור "s". יתכן שאפילו דוברי אנגלית לא מודעים שהם מסוגלים לעתים להבין את דבריו, בעזרת קריאה נכונה:

- א. ברי טו, ב "עריירי" ... ובלעז דישאנפנטייץ (=dis-infant(ez)).
- ב. ברי יט, כח- "קיסורי" תימור של עשן, טורק"א (=torche=לפיד) בלעז.
- ג. איכ' ד, ח- "צפד עורם על עצמם", 'עצם' - לשון מראה כמו 'וכעצם השמים לטוהרי' (שמי' כד, ו), קול"ר (=color) בלעז.
- ד. במ' לד, ו- "וגבולי" הנסין שבתוך הים אף הם מן הגבול והם איים, שקורין אישליי"ש [isles=איים].

ה. ויק' כב, יט- "לרצנכם" ... שיהא לכם לרצון אפישמנייט⁷⁹ בלעז [appeasement=פיוס]. לעתים רחוקות, תספיק אפילו ידיעה בעברית להבין את החידוש שברצונו של רש"י לבאר למשל:

- ו. יר' ב, כב- "כי אם תכבסי בנתר ותרבי לך ב'רית'... 'בורית'- נקיון כמו 'ובר לבבי' (תה' כד, ד), ויש לועזים בורית שאבוין [=סבון] בלעז".
 - ז. שמי' כח, מא- "ומלאת את ידם" כל מלוי ידים לשון חנוך הוא כשהוא נכנס לדבר להיות מוחזק בו מאותו יום והלאה הוא ובלשון לע"ז כשממנין אדם על פקודת דבר נותן השליט בידו בית יד של עור שקורין גוואנטי"ו (=כפפה) ועל ידו הוא מחזיקו בדבר וקורין לאותו מסירה וירסטי"ר (=invester or revister =להסמך, להלביש) והוא מלוי ידים".
- גם באנגלית, שורשו של המלה invest בא מסוג של בגד שכנראה העברתו סימן מעבר סמכותי של תפקיד כלשהו.

לפעמים לעזי רש"י על הש"ס יכלים להועיל להבין את הלעז שלו על התנ"ך. למשל:

- א. מל"ב ה, כג- "בשני חרטים" ... בשני כיסין ארוכי' פירדיי"ש בלעז.
 - ב. שבת צג, א- "פונדאות" - כמין חריטין, כיסים ארוכים, ונותנין בהן מעות, ובלעז בריד"ש "...".
- לעומת זאת, הבנת הלעזים שברש"י על התנ"ך ועל הש"ס עלולה לעורר גם קושיות חדשות. למשל:

- א. ויק' יא, יט- "הדוכיפת" - תרנגול הבר וקרבלתו כפולה ובלעז **הירופ"א** [=herupe] בצרפתית מודרנית: huppe מהלטינית: upupa = ובאנגלית: hoopoe.
- ב. חולין סג, א- "דוכיפת" ... הוא עוף גדול כתרנגול וקורין לו **פואו"ן שלבי"א** (=טווס בר).⁸¹

ה. סיכום:

1. רצוי להתחשב במרכזיותם הלא-ידועה של הלעזים להבנת פירושו של רש"י. כל המדלג עליהם לא רק שמפסיד חלק ניכר וחשוב מחידושו, אלא לעתים מבין את רש"י בצורה לא נכונה, או לחילופין, לא מבין שמציע רש"י כמה פירושים שונים.
2. כמה רבנים וחוקרים בדורנו, הציעו חידושים וגילויים חשובים בנוגע לשאלת סיבת הלעזים ברש"י. אך נראה שחלק הפריזו במקצת במרכזיות חידושיהם ובפישוט הסוגיה. רק על ידי צירוף דברי כולם יחד עם תוספות מסוימות שלנו, ניתן לעמוד על המגוון הרב והמורכבות שבמניעי הלעזים של גדול הפרשנים.
3. כדי להבין את מגמתו של רש"י בכל מקום שנעזר בלעז, סיווגנו את מניעיו לקטגוריות הבאות, שרובם דומות למצבים שאף אנו היום, נעזרים בלעזים בשיחותינו:
 - א. שיבינו דוברי לועזית
 - ב. ציטוט מקור מסוים
 - ג. ציטוט ביטוי שגור
 - ד. דיוק בזיהוי- כשחסרה מלה נרדפת

⁷⁹ עיין בגרסאות השונות אצל גרינברג, ע' 282, הערה 155. יתכן שיש כאן דוגמה נוספת לתופעה שהזכרנו בסוף הפרק הקודם, של לעז שיש לו דמיון פונטי למלה בעברית ("פיוס"), ועיין Interpreter, p. 29.

⁸⁰ גרינברג, ע' 366, הערה 1.

⁸¹ מציע ר"מ קטן באוצר, סי' 3169, שאולי מדובר על שם עממי לאותו עוף.

- ה. קיצור
 - ו. הסבר דקדוקי
 - ז. הדגש חידושו
 - ח. דו-משמעות מקבילה בשתי השפות
 - ט. דמיון פונטי בין שתי השפות
4. פענוח נכון של אותיות השכתוב בעברית של לעזי רש"י, יקל על דובר הצרפתית, ואפילו האנגלית, של דורנו, להבין לא מעט מהביאורים שבצרפתית העתיקה.
5. עם כל החיוניות והתועלת שבספרים המדעיים השונים שתרגמו את לעזי רש"י לשפות המודרניות, השימוש בהם מצריך חוש ביקורתי של השוואה ותשומת לב למחלוקות שביניהם, הנובעות גם מהגרסאות והפענוחים השונים במיוחד שבלעזים.